

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 324

*М. П. Требін, професор, доктор філософських наук;
І. О. Поліщук, доктор політичних наук*

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ

Розглянуто основні концептуальні підходи до політичної культури, які утворилися у науковому політологічному дискурсі з часів широкого застосування цього поняття німецьким філософом Й.-Г. Гердером до сьогодення. Зроблено висновок про те, що концепція політичної культури залишається доволі плідотворним, евристично насиченим напрямком наукових пошуків, який, проте, потребує модернізації з метою знаходження найбільш адекватних теперішнім політичним процесам категоріальних індикаторів.

Ключові слова: *політична культура, концепції, національний характер, менталітет, науковий дискурс, модернізація.*

Актуальність проблеми. Проблема формування політичної культури громадян у контексті сучасного державотворення України, взаємопроникності культур та розмивання кордонів має наочну актуальність та є недостатньо дослідженою. Важливість наукової проблеми політичної культури визначається її основними функціями. Політична культура має такі важливі суспільно значущі функції, як політична соціалізація, стабілізація, пізнавальна, комунікативна, прогностична тощо. Рівень політичної культури українського суспільства впливає на розвиток всієї політичної системи країни, партійну структурування та ефективність діяльності політичних сил, їх спроможність реально діяти на суспільні процеси та визначати вектор їх розвитку. Політична культура є мірилом політичної зрілості всього суспільства і держави в цілому. Лише політично зріле суспільство з високим рівнем політичної культури може контролювати державу як інститут та спрямовувати її розвиток.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Концептуальні основи поняття «політична культура» розкриваються у працях К. Гайворонюка, С. Вовканича, Ж. Деркач, А. Дженусова, М. Дмитренка, А. Золина, А. Карнауха, М. Коваль, М. Коночук, О. Кривицької, І. Лебединської, В. Матусевича, А. Погорелової, О. Рудакевича, С. Рябова, Р. Сакви, С. Ципка. Світоглядні основи політичної культури вивчають С. Андреев, О. Баган, І. Берлін, І. Василенко, О. Воронов, В. Вашкевич, В. Кривошеїн, Л. Левченко, А. Лобанова, О. Мартиненко.

Ментальний підмуток політичної культури досліджують І. Бичко, І. Грабовська, Д. Дмитрук, В. Іванов, М. Назаров, Т. Лобань, А. Неклесса, В. Опанасюк.

Взаємозв'язок між політичною культурою та політичною соціалізацією висвітлюється у працях С. Ануфрієва, О. Кудрявцева, С. Макеєва, А. Надточія, В. Небоженка.

Проблему формування нової політичної ідентичності у транзитивних соціумах розглядають М. Безносов, П. Бублик, С. Веселовський, І. Галактіонова.

Трансформації у політичній культурі постсоціалістичних суспільств досліджують Т. Богатирьова, В. Бурдяк, В. Буцевичський, В. Васютинський, Н. Висоцька, І. Глебова, В. Литвин, М. Логунова, О. Менюк, М. Молчанов, І. Навка, В. Нагорний, Л. Неліпенко, М. Хилько, М. Шафовал, В. Ясинська та ін.

Вплив мас-медіа на розвиток політичної культури розкривається у працях В. Брижко, В. Гавловського, Р. Калюжного, О. Гриценко, Н. Дармограй, В. Кампо, Дж. Лалла, С. Легеза, І. Мільчин, Б. Мотузенко та ін.

Мета статті полягає у тому, аби розглянути та проаналізувати основні концептуальні підходи до вивчення проблеми політичної культури і визначити перспективу подальшого застосування цієї наукової категорії.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розглянути концептуальні підходи до поняття «політична культура», необхідно відтворити основні наукові погляди щодо категорії «культура» загалом. Як відомо, на відміну від природи (лат. *natura*), тобто матеріальної дійсності, існуючої поза людиною, культура (лат. *cultura* – оброблення) – це продукт цілеспрямованої діяльності людей, включаючи й ту частину природи, яка зазнала впливу цієї діяльності (так звана «друга», олюднена природа). Термін «культура» (інші значення: вирощування, виховання, догляд, освіта, розвиток) спершу означав функцію, пов'язану з набуттям знань, досвіду. Протягом історичного розвитку в нього вкладався не тільки духовний, а й практичний зміст, культура наближалася до людини, розумілася як міра олюдненості суспільних відносин. Сьогодні утворилися понад 300 дефініцій поняття «культура». Найбільш важливими для нас у контексті даного дослідження є такі тлумачення поняття «культура».

1. Культура як спосіб життя у формах, що узгоджуються з традицією.
2. Культура як позитивний життєвий досвід.
3. Культура як цілісність уявлень про належне існування.
4. Культура як цілісність засвоєних переваг.

У межах історичного підходу культура розглядається як продукт історії, котрий являє собою успадкування соціального досвіду та трансляцію його від покоління до покоління. Нормативний підхід до культури наголошує на ролі цінностей і норм у людському існуванні. Соціологічний підхід акцентує увагу на тому, що культура є організуючим чинником суспільного життя. Тож, як видно із наведених визначень та різноманітних підходів, поняття «культура» є багатограним та охоплює різноманітні аспекти діяльності людини. Для нашого дослідження важливо поєднати уявлення про культуру в межах згаданих підходів та в комплексі вивчити еволюцію культури політичних виборів українського народу.

Необхідно враховувати, що культура не є суто духовною субстанцією, обмеженим чинником, який існує лише завдяки свідомості. Це особливого роду об'єктивна дійсність, яка на відміну від природної дійсності має суб'єктивне (у розумінні не «свідоме», а «діяльне») джерело походження. Не ставлячи за мету розглянути всі розбіжності, точки зору в підходах до визначення поняття «культура», зазначимо, що діяльнісний підхід, на нашу думку, є найбільш прийнятним. Він дає змогу, по-перше, виділити у культурі спосіб її існування і результат самої діяльності суб'єкта. Саме в діяльності виявляються суспільна та індивідуальна значущість матеріалізації принципів дотримання культури. По-друге, лише в діяльності розвиваються сутнісні сили людини і сам принцип культури: «Я можу, отже, я дію». Тому культура надає індивіду можливість опиратися детермінації ззовні, тобто самостійно виявитися в суспільних відносинах, різних видах діяльності, самореалізуватися як особистість. Культура – це спосіб і результат людської діяльності, що відтворює особистісне і суспільне буття в усьому його багатоманітті.

Культура як галузь, де людина виявляє свої творчі здібності, неможлива без істотного елемента свободи. Можна припустити, що справжня культура як соціальний механізм не може функціонувати за умов духовної і фізичної несвободи. Соціальний механізм культури передбачає наявність не тільки творців, а й потреби у творчості. Якщо суспільству стає непотрібним повноцінний розвиток культури, то воно перестає існувати як певне національне ціле, як те, що можна в прямому розумінні називати культурою.

Нобелівський лауреат І. Берлін зазначає, що «повне підкорення чужій волі означає самознищення, тому мати певний обсяг свободи – нагальна необхідність для будь-якої людської істоти» [1]. Як стверджував Арістотель, «варвар

і раб за природою своєю поняття тотожні. Чи справедливо бути комусь рабом або ні, але всяке рабство суперечить природі людини» [2, с. 27]. Звідси можна підтвердити думку, за якою свобода є іманентною умовою для культурного процесу будь-якої особистості. Кажучи про культуру в широкому сенсі, слід наголосити на тому, що головне в ній – це процес сходження в єдиний центр різноманітних тенденцій. Культура іноді виявляється як загерметизовані організми. Це вказує на силу національних традицій у культурі. Саме вони формують тло для розвитку модерних тенденцій. Розвиток політичної чи електоральної культури безпосередньо залежить від розвитку загальної культури особи та суспільства. До тих пір, доки не відбудуться зрушення в загальнонаціональній культурі нашого народу, годі й чекати на істотні зміни у політичній чи електоральній культурі українців.

Культура належить до феноменів, які вже тривалий час перебувають у центрі уваги філософів, політологів, істориків та інших суспільствознавців. Певні елементи політичної культури вивчалися ще в часи античної епохи Платоном, Арістотелем [2, с. 45]. У Новий час увагу проблемам, пов'язаним з політичною культурою, приділяли Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є. В XIX ст. політичній культурі відводилося важливе місце у дослідженнях багатьох учених, які розробляли поняття «національний характер». Уперше поняття «політична культура» широко вживалося в працях німецького історика та політичного філософа Й.-Г. Гердера. У XIX ст. це поняття зустрічається в роботах професора Московського університету В. Гер'є та професора Казанського університету В. Іванівського, американського суспільствознавця Е. Джеймса та ін. Значну увагу проблемам, пов'язаним зі сферою політичної культури, приділяли А. Токвіль, К. Мангейм та ін. Помітний вплив на становлення поняття політичної культури справила систематизація К. Марксом чинників політичного розвитку суспільства. Великий внесок у розвиток концепції політичної культури зробив М. Вебер, який сформулював її теоретичну предтечу – концепцію «суб'єктивно мотивованої соціальної дії» та повернув увагу до вивчення цінностей як каталізаторів соціальних змін. Значна увага проблемам політичної культури приділялася в працях М. Грушевського та М. Бердяєва.

Роблячи періодизацію розвитку наукових концепцій політичної культури у минулому столітті, слід наголосити, що зацікавленість учених цією проблемою не була постійною. Зазвичай виділяють три періоди найбільшого інтересу до даного явища. По-перше, 20–30-ті роки XX ст., коли провідною стала тема досягнення соціальної стабільності; по-друге, 60-ті роки, що внесли до порядку денного гасло лібералізації політичної системи Радянського Союзу; по-третє, кінець 80-х – початок 90-х років – розпад СРСР і трансформаційні процеси у Східній і Центральній Європі.

Перший етап розвитку концепції політичної культури пов'язаний з пошуком шляхів запобігання соціальним кризам і досягнення стабільності та безконфліктного розвитку. Дослідження політичних систем не давало потрібних результатів, і тоді вчені звернулися до вивчення психологічних і соціологічних аспектів політичної поведінки. Одним із перших цей шлях обрав американський учений Ч. Меріам. У 1928–1938 рр. він провів серію порівняльних досліджень політичної культури і соціалізації в різних країнах.

Друга хвиля інтересу до політичної культури була викликана ростом демократичних настроїв у країнах третього світу в 50–60-ті роки ХХ ст. Питання тоді стояло так само, як зараз стосовно проблеми демократизації в Україні та інших постсоціалістичних країнах: що необхідно зробити, аби закріпити процеси модернізації і створити ґрунт для стійких демократичних політичних процесів?

Із середини 80-х років увага вчених приділяється процесам демократизації в країнах Східної Європи й особливо в країнах колишнього Радянського Союзу. Невдачі реформ, чимало з яких були запозичені в розвинених країнах Заходу, дозволили припустити, що однакові політичні інститути дають різні результати в умовах різних культур з їх унікальними наборами цінностей і настанов. Слід зазначити, що інтерес до процесів соціальних змін у розвинених країнах Заходу також спонукає звернутися до проблематики політичної культури. Це зумовлено тим, що і там відбуваються важливі процеси, які не вкладаються в рамки інституціонального пояснення, з'являються нові форми політики, що вимагає повторного визначення природи демократії і громадянської культури в індустріально розвинених країнах.

Отже, розгорнуті концепції політичної культури виникають у другій половині ХХ ст. завдяки розробкам відомих політологів К. Фон Бойме, У. Розенбаума, Д. Каванаха, Д. Елазара та ін. Перевагою власне концепції політичної культури є її інтегративний характер. Вона охопила низку явищ політичного життя, які розглядалися ізольовано історично: детерміновані цінності та норми, психологія нації, кроскультурні взаємодії та ін. Важливою обставиною, що безпосередньо вплинула на значну активізацію досліджень феномена політичної культури, стало формування після Другої світової війни компаративістського напрямку в політичній науці, в рамках якого вчені сконцентрували свою увагу на вивченні різних чинників політичних систем. Пояснювальні можливості поняття «політична культура» та його плідотворність вплинули на те, що з часів появи досліджень Г. Алмонда та його школи феномен політичної культури привертав увагу американських та європейських науковців. Серед них можна виділити праці Д. Дівайна, Л. Дітмера, С. Ліпсета, У. Розенбаума, Р. Роуза, які відзначаються плюралізмом думок при розкритті зазначеного феномена.

Сучасні уявлення про поняття «політична культура» містяться у таких роботах: «Соціологія політичних відносин» Є. Вятра [3], «Соціологія політики» П. Бурд'є [4], «Порівняльна конституційна інженерія» Дж. Сарторі [5], «Поминки по Просвітництву: Політика і культура у кінці сучасності» Дж. Грея [6], «Культура – ідеологія – політика» В. С. Лісового [7] тощо.

Доволі повний огляд проблематики, пов'язаної з політичною культурою України, Росії та інших постсоціалістичних країн, знаходимо в збірці статей українських науковців «Політична культура: теорія, проблеми, перспективи» [8] і колективних працях провідних українських соціологів та політологів: «Политическая культура населения Украины» [9], В. Бебика, М. Головатого, В. Ребкала «Політична культура сучасної молоді» [10], матеріалах Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні» [11], роботі В. Степаненка «Правова культура в українських регіонах» [12], монографії В. Веденєєва «Політична культура пострадянських суспільств: традиції, ліберальні цінності та перспективи» [13], монографії Ю. Калиновського «Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність» [14].

Глибокий аналіз тенденцій розвитку трансформаційного суспільства в Україні пропонує у своїх працях професор Є. Головаха [15; 16], наголошуючи на фундаментальному значенні політико-культурних змін для усталення нових демократичних соціальних практик.

Вагомий внесок у наукове осмислення політико-культурних трансформацій в українському суспільстві зробив М. Михальченко в монографії «Українське суспільство: трансформація, модернізація або лімітроф Європи?» [17]. У цьому фундаментальному дослідженні автор наголошує на тому, що завдання теоретичного забезпечення політичної модернізації можливо вирішити, якщо практична програма модернізації передбачає прийняття необхідних законодавчих актів (правова модернізація) і ціннісно-культурного супроводження процесу оновлення суспільства, яке має відповідати ідеології суспільних реформ.

Цікаві концептуальні ідеї щодо сучасних тенденцій розвитку політичної культури містить робота професора Л. Півневої «Політична і популярна культура як предмет політологічного аналізу» [18]. Авторка цілком слушно наголошує на необхідності розрізнення політичної та популярної культур, незважаючи на той зв'язок, що існує між цими категоріями, та пропонує аналіз цих понять.

Важливий компаративістський матеріал щодо політичної культури різних країн містить колективна робота американських політологів Г. Алмонда, Дж. Пауелла, К. Строма, Р. Далтона «Порівняльна політологія: Світовий огляд» [19].

Наведемо найбільш поширені думки науковців до визначення поняття «політична культура», які сформувалися протягом останнього часу.

Поширена інтерпретація поняття «культура», у тому числі «політична культура», що становить його основну частину, полягає в такому: «У людей в процесі навчання та накопичення ними власного досвіду формуються більш-менш сталі, типові для певної спільноти „зразки” орієнтацій відносно політичної системи, її інституцій, інших учасників політичного процесу, а також відносно самого себе». Американський політолог Л. Пай вважає, що «ці орієнтації, які задають порядок і надають значення політичному процесу та управляють поведінкою в політичній системі, і є політичною культурою» [20, с. 218]. Поділяють таке визначення поняття політичної культури автори Політологічного енциклопедичного словника: «Політична культура – частина загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здібностей як суб'єктів політичного життя» [21, с. 263]. Тобто політична культура є спільною частиною існування двох соціальних систем: політичної та культурної. Через свій політичний зріз культура суспільства впливає на характер політичних стосунків, а ті у свою чергу справляють зворотний вплив на культуру суспільства. Як частина культурної системи суспільства політична культура охоплює культурні елементи, що стосуються політичних процесів. У той же час політична культура як чинник політичної системи концентрує в собі соціально-психологічні чинники політичного життя.

Нагадаємо, що Г. Алмонд при аналізуванні політичної культури дотримувався функціонального підходу та розглядав політичну культуру як важливу частину політичної системи, передусім як *психологічний феномен*. На його думку, кожна політична система є включеною в особливий взірць орієнтацій на політичні дії, що і є політичною культурою. С. Верба, розвиваючи цю думку, висловив припущення, що політична культура суспільства складається із системи емпіричних переконань, експресивних символів та цінностей, що визначають ситуацію, в якій відбувається політична дія. Політична культура формує суб'єктивну орієнтацію на політику.

Г. Алмонд і С. Верба висловили думку, за якою політична культура обмежується сферою свідомості та є сукупністю психічних станів індивіда, які виявляються на трьох рівнях: когнітивному (пізнання), афективному (емоції) та оцінному (судження), тобто засновники концепції політичної культури зводять її до сукупності сталих політичних уявлень, переконань, почуттів та оцінок. Вони наголошують на суб'єктивних рисах політичної культури і не

включають до неї політичну діяльність. Сформульоване Г. Алмондом і С. Вербою визначення політичної культури вважається класичним [22, с. 498].

Виявляючи характер взаємодії між політичною та культурною системами, необхідно підкреслити, що культурна система лежить в основі соціальних, у тому числі політичних, стосунків. Субординацію між політичною та культурною системами наведено на рис. 1.

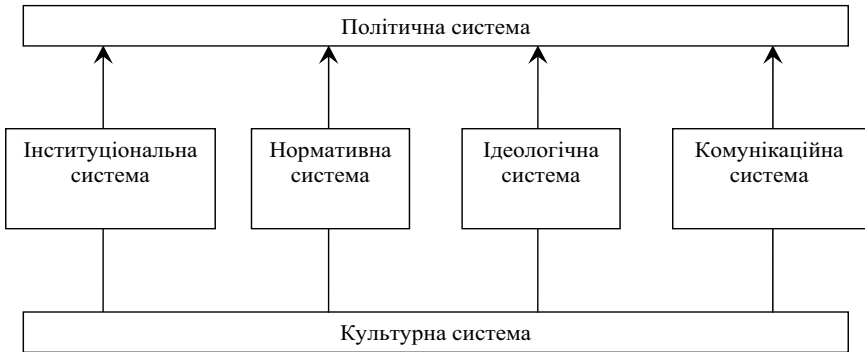

Рис. 1. Субординація між політичною та культурною системами

У політологічній літературі сформувалися різні підходи до визначення поняття «політична культура». Серед них слід виділити три основні:

- 1) суб'єктивний, що тлумачить політичну культуру як явище винятково ментальне, тобто як оцінки, цінності, знання суб'єктів політичного процесу;
- 2) біхевіористський, у межах якого політична культура розглядається на ментальному і поведінковому рівнях;
- 3) культурологічний, що передбачає розуміння політичної культури як сукупності цінностей і символів.

Крім того, у сучасній політичній науці виокремилися такі концептуальні підходи до вивчення політичної культури: психологічний, комплексний, об'єктивістський та евристичний. У рамках психологічного підходу (школа Г. Алмонда і С. Верби): політична культура розглядається як сукупність психологічних орієнтацій на соціально-політичні об'єкти та процеси.

Виходячи з комплексного підходу, який багато в чому узагальнює ідею політичної культури (Д. Мервік, Р. Такер, Л. Дітмер), цьому поняттю приписуються всі процеси і явища, що відбуваються у політиці. Політична культура або ідентифікується з політичною системою, або зводиться до політичних стосунків, тобто врешті-решт позбавляється специфічного змісту. Об'єктивістське (нормативне) тлумачення (Л. Пай, Д. Пол) визначає політичну

культуру як сукупність загальноприйнятих у політичній системі норм та звичок політичної поведінки. Евристична концепція (С. Хантінгтон) тлумачить політичну культуру як гіпотетичну нормативну модель бажаної поведінки.

Що стосується вітчизняного суспільствознавства, то слід констатувати, що поступово в сучасній українській соціально-політичній думці сформувався *два теоретичні напрямки* аналізування політичної культури. Для першого з них є характерним уявлення про політичну культуру як про сукупність знань, цінностей, політичного досвіду і традицій, принципів і способів політичної діяльності та функціонування політичних інститутів. До кола дослідників, які репрезентують цей напрямок, можна віднести Л. Нагорну, В. Цимбалістого, В. Матусевича. Представники другого напрямку визначають і аналізують політичну культуру з точки зору узагальнюючих політико-психологічних характеристик індивіда, ступеня його політичної розвиненості, вміння реалізувати власні політичні знання в межах функціонуючої системи. Тут першочерговим є звернення до понять «національна культура», «національний характер» та «менталітет», які сприяють формуванню певних політичних орієнтацій та врешті-решт реалізуються в *політичній поведінці*. Серед досліджень, у яких розвивається даний підхід, треба відзначити праці В. Бебика, В. Лісового, О. Рудакевича. Насправді обидва напрямки аналізування політичної культури не суперечать один одному і мають бути поєднані з метою більш докладного вивчення стану політичної культури та її чинників.

Багатьма дослідниками політична культура все більше розглядається як нормативно-ціннісна система, притаманна більшості населення.

В енциклопедичному словнику «Політологія» (Москва, 1993) дається таке визначення поняття «політична культура»: «Історичний досвід, пам'ять соціальних спільнот та окремих людей у сфері політики, їх орієнтації, навички, що впливають на політичну поведінку» [23, с. 264].

Треба згадати вельми плідотворну концепцію постмодерної культури американського політолога Рональда Інглхарта. Він дослідив соціокультурні трансформації в західних суспільствах, які мали місце в 70-ті роки ХХ ст. У результаті він дійшов висновку про те, що в ціннісних орієнтаціях і настановах різних поколінь у розвинених країнах сталися помітні зрушення. Процес індивідуалізації, який відбувається в західних суспільствах, призвів їх до переходу від фази модерну до фази постмодерну. Матеріалістичні (буржуазні) цінності змінилися на постматеріалістичні (постбуржуазні) внаслідок того, що молоді люди наприкінці 60-х – на початку 70-х років («покоління бунтарів») виросли у зламний період соціально-економічного розвитку західних суспільств та в принципово нових умовах геополітичної реальності, коли вже були подолані наслідки Другої світової війни, тривав економічний бум, істотно зріс рівень життя. У «покоління бунтарів» утворилися інші орієнтації

щодо релігійних поглядів, сексуальних стосунків, сприйняття гендерних ролей, поваги до влади та ін. Ці «постматеріалісти» основну увагу приділяють власному самовираженню і самовизначенню, особистому розвитку, захисту загальнолюдських і громадянських цінностей, всьому тому, що становить *якість життя*, у той час як попереднє покоління «матеріалістів» було зайняте виключно проблемами поліпшення свого *рівня життя*, працювало над забезпеченням економічного піднесення своєї країни, власного добробуту, безпеки родини тощо. Тож, термін «постматеріаліст» вказує на групу цілей, які з'явилися після того, як люди забезпечили своє матеріальне благополуччя, і тому, що вони його досягли [24, с. 43]. Забезпечення високого рівня життя і безпеки розглядається в концепції Інглхарта як вирішальний чинник, що викликає трансформації в культурі та менталітеті населення розвинених західних країн. Зміни в загальній культурі призводять до істотних зрушень у політичній культурі та поведінці мас. Наприкінці ХХ ст. «релігія та держава втратили своє колишнє значення і владу, зросла увага індивідів до сфери особистого життя, до друзів і дозвілля» [24, с. 47].

Виходячи з логіки теорії Інглхарта, можна з упевненістю констатувати, що принципи зміни в геополітичному становищі (крах Радянського Союзу та виникнення незалежної України), утвердження ринкових відносин, знищення ідеологічної монополії, цензури та інших атрибутів колишнього комуністичного режиму створили умови для формування в новій генерації українських громадян, які народилися на зорі усамостійнення нашої держави, нової системи цінностей, серед яких свобода вибору та власного волевиявлення посідає не останнє місце в шкалі індивідуальних цінностей. Зокрема, більшість харківської студентської молоді (26,67 %) є прихильниками ліберальної ідеології з її пріоритетом власних прав і свобод [25, с. 85]. Перефразуючи Інглхарта, можна припустити, що між поколіннями українців теж відбувся розподіл на «авторитаристів», які народилися, виховувалися та виростили за умов авторитарного режиму СРСР і в переважній своїй масі звикли підпорядковуватися жорсткій владі, та «поставторитаристів», які увійшли у свідоме життя вже за умов поставторитарного режиму незалежної України. Основна розбіжність між «авторитаристами» та «поставторитаристами» полягає у тому, що останні не мають великого досвіду життя за недемократичного режиму і тому об'єктивно налаштовані більш ліберально та демократично у ставленні до проблеми прав і свобод та способів здійснення політики.

Як слушно зауважує І. Берлін, «політична свобода є тією цариною, в рамках якої людина може діяти, не зазнаючи втручання з боку інших. Ви тільки тоді позбавлені політичної свободи, коли інші люди заважають вам досягнути певної мети» [1]. Тому виступ української молоді у грудні 2004 р. проти позбавлення владою можливості для неї самостійно, без викривлень зробити свій

політичний вибір є цілком закономірним явищем. Берлін пише: «Погрожувати людині гоніннями, якщо вона не погодиться жити так, аби інші обирали за неї цілі; зачинити перед нею усі двері, окрім однієї, значить суперечити тій істині, що людина – це істота, яка самостійно проживає своє життя» [1].

Звертаючись до визначення традиційного та інноваційного в культурі, слід натомість підкреслити, що заперечення існування так званого історичного ядра політичної культури є неправильним, адже воно реально існує як сталий культурний континуум протягом десятиліть та століть, і потрібні надзвичайні умови та харизматичні лідери, аби якось змінити змістовний сенс цього культурного ядра. Слід погодитися з українським дослідником В. Веденєвим, який зазначає, що «в політичній культурі будь-якого суспільства присутня низка елементів (її внутрішнє ядро), які виражають національно-історичну, цивілізовану специфіку та якісну визначеність даного явища. Саме завдяки цьому ядру ми зобов'язані збереженням морфологічних особливостей та цілісності політичної культури суспільства. Ядро культури еволюціонує разом з трансформацією суспільства» [13, с. 10]. У науковій літературі уявлення про структуру політичної культури змінюється залежно від розуміння різними авторами співвідношення понять «політична культура», «політична свідомість», «політична ідеологія та психологія». Оскільки політична культура включає політичну діяльність, неусвідомлені архетипи поведінки, то це поняття є, без сумніву, ширшим за поняття політичної свідомості. До складу політичної культури входять не всі елементи свідомості, а лише ті, які представляють сталі та повторювані зразки. На наш погляд, політична культура – це сукупність типових, відносно сталих знань, уявлень, настанов, переконань, цінностей, орієнтацій, зразків поведінки, символів, яка склалася внаслідок історичного досвіду попередніх генерацій національної (соціальної) спільноти, транслюється від покоління до покоління, але має істотний трансформаційний потенціал і виявляється в діяльності суб'єктів політичного процесу та функціонуванні політичних інститутів.

Одним із чинників політичної культури є масова свідомість. Їй притаманні внутрішня суперечливість і неузгодженість масових настанов та переконань стосовно питань внутрішньої і зовнішньої політики, оцінювання діяльності держави, політичних партій, політичної системи загалом. Одним із найскладніших елементів політичного життя є ухвалення політичних рішень. Культура ухвалення політичних рішень визначає найважливіші виміри цього процесу: хто, які індивіди, групи, офіційні чи неофіційні особи беруть участь в ухваленні рішень; якими мотивами вони керуються; якою є процедура ухвалення рішень тощо. Політичні рішення можуть ухвалюватися на демократичному, авторитарному чи елітарному рівні. Залежно від цього рівня ухвалення рішення суб'єктів його ухвалення відносять до відповідного типу політичної культури.

Розглянемо структуру поняття «політична культура». У цьому контексті зауважимо, що західна політологія головним завданням наукового аналізування у кінцевому результаті вважає знаходження відповіді на такі запитання: що влада робить, чому вона це робить, якими шляхами це робиться? [26] Розв'язуючи цю проблему, західні політологи дотримуються двох основних підходів: раціонального, який у сучасній політичній науці найбільш концентровано уособлює Х. Саймон [27], та інкрементального (зростати, зрощуючи, виростити), якого дотримується Ч. Ліндблом [28].

Згідно з раціональним підходом політика має ґрунтуватися на чітких раціональних схемах: ранжування цінностей, формулювання вибору, розрахування всіх результатів кожного вибору та визначення альтернатив для досягнення найбільших результатів. Інкрементальний підхід частково був розроблений як реакція проти раціональної моделі. Ліндблом висловив твердження, за яким політика не є результатом єдиного раціонально складеного всеохоплюючого плану. Інкременталізм – це те, що дослідник називав «наука, яка діє без плану». Інкрементальне політичне творення розглядає політику більшим результатом, ніж просто перемовини з групами інтересів, а також узгодження на основі компромісу з тими, хто втягнутий у політичний процес.

До речі, на самому Заході все гучніше лунає голос критиків раціоналізму як парадигми, що бере свій початок в епоху Просвітництва. Мабуть, найбільш аргументовано ця критика звучить у роботах англійського політолога Джона Грея, який пов'язує її з недієздатністю сучасного лібералізму як такого: «...претензії класичної політичної філософії на універсалізм, притаманний головній західній традиції, були успадковані сучасною політичною думкою, усі різновиди якої, включаючи ліберальні, виростили з проекту Просвітництва – проекту, метою якого було обґрунтування суспільних інститутів за допомогою розуму, що має універсальну значущість. Ідею прогресу, втілену в проекті Просвітництва, можна розглядати як діахронічне повторення класичної концепції природного закону. Як відправну точку для свого аналізування я беру крах проекту Просвітництва в нашу епоху та наслідки цього краху для ліберальної думки» [6, с. 131–132].

Адекватність раціоналізму Просвітництва сучасним реаліям має розглядатися не абстраговано теоретично, а крізь призму певної національної політико-культурної традиції, на що неодноразово вказував Дж. Грей. Особливо це стосується концептуальних пошуків у лоні політичної культури. А. Карднер і С. Вайт акцентують увагу на об'єктивному аспекті політичної культури, а саме на політичній діяльності та поведінці носіїв політичної культури.

Є. Вятр і Д. Пол переконані, що разом із «зразками» політичної свідомості до політичної культури обов'язково мають бути включені й «зразки» по-

літичної поведінки. На їх погляд, далеко не все в нашій діяльності контролюється та фіксується свідомістю. Це дає можливість стверджувати, що не всі моделі поведінки індивідів та груп можна пояснити моделями їхньої свідомості. Приблизно таку саму позицію зайняв історик та політолог Р. Такер: «Культура є звичним способом життя суспільства, який включає як загальноприйняті способи мислення, переконання, так і загальноприйняті зразки поведінки. Політична культура – це ті елементи культури, які мають відношення до правління та політики» [29, с. 7]. При цьому важливо підкреслити, що йдеться про свідомість та поведінку як індивідів, так і різних спільнот, включаючи соціальні класи та нації.

Пізнавальна цінність уже згаданого визначення політичної культури засновника концепції Г. Алмонда полягає у тому, що воно містить інформацію про структуру даного явища, вказує на критерії, які окреслюють і водночас диференціюють політичну культуру та її предметне поле. Об'єкти, які складають предметне поле політичної культури, відображаються у відповідних формах свідомості – уявленнях, почуттях, оцінних судженнях. У дослідженні Г. Алмонда і С. Верби структура політичної культури набула вигляду сукупності запитань, спрямованих на отримання такої інформації.

1. Якими знаннями про політичну систему взагалі та її «конституційними» характеристиками зокрема індивід володіє? Яке його емоційне ставлення до цих характеристик? Які його думки і судження про них?

2. Якими знаннями щодо політичних структур, еліт та лідерів він володіє? Які його почуття і думки стосовно цих структур, еліт та лідерів?

3. Що він знає про локальний рівень політики, про структури, індивідів та рішення цього рівня? Які його почуття і думки про них?

Якою мірою він усвідомлює себе членом своєї політичної системи? Що знає про свої права, обов'язки і можливості впливати на ухвалення рішень? Які норми участі та поведінки він визнає і використовує? [30, с. 131]. Як бачимо, політична культура має складну багаторівневу структуру, до основних компонентів якої належать: знання про політику, ознайомленість з політичними фактами, інтерес до них; оцінювання політичних явищ, нормативні судження про те, якою має бути влада; емоційна сторона політичних позицій, як, наприклад, любов до батьківщини, негативне ставлення до її недругів; загальноприйняті в даному суспільстві зразки політичної поведінки, котрі визначають, як можна і як треба діяти в політичному житті.

Наведені позиції відомих фахівців з проблеми політичної культури настановлюють на певні узагальнення. Зі структурного погляду політична культура – це єдність політичної свідомості та політичних знань, а також політичної поведінки та політичних дій. У свою чергу політична свідомість та політична поведінка громадян також мають свою внутрішню структуру. В цьому

контексті доцільно нагадати, що політична свідомість – це духовне утворення, яке включає політичні ідеї, погляди, уявлення, традиції, соціально-політичні почуття народу, що позначаються на найбільш істотних економічних, соціальних, політичних та духовних інтересах людей і мають бути реалізовані через інститути політичної системи.

У рамках гносеологічного підходу, який на перший план висуває рівень політичних знань та уявлень про політичні процеси, виокремлюють повсякденний (емпіричний) та теоретичний рівні політичної свідомості. *Повсякденний*, або *емпіричний*, рівень політичної свідомості є сукупністю уявлень і поглядів, стереотипів і переконань, що виникають унаслідок повсякденної практики людей, і ґрунтується на поширених у певній соціальній (національній) групі уявленнях про природу політики як соціального явища. Повсякденна політична свідомість характеризується чітко вираженими соціально-психологічними рисами: соціальними почуттями, настроями, емоціями, імпульсивністю, гостротою сприйняття політичних процесів, подій та рішень. Особливість повсякденної політичної свідомості полягає у тому, що вона істотно впливає на формування громадської думки, яка є важливим політичним інститутом, що бере значну участь у здійсненні політичної влади.

Громадська думка є сукупною думкою різних верств населення щодо тих або інших соціально-політичних явищ чи подій політичного життя. Громадська думка виконує дуже важливі для суспільства функції: контрольну, директивну, експресивну та ін. Як свідчить досвід насамперед демократичних країн, громадська думка має зростаюче значення у тих випадках, коли політичний режим є поліархією або має значний демократичний потенціал, який поступово втілюється в реальній політичній дійсності. І навпаки, якщо політичний режим тієї чи іншої країни має антидемократичний характер і є близьким до тиранії чи автократії, то значення інституту громадської думки для політичного життя такої країни, як правило, зводиться нанівець. Важливою особливістю громадської думки є концентрування в ній не тільки справжніх, адекватних реальній політичній дійсності уявлень, а й ілюзорних, хибних, спотворених уявлень.

Цього не можна сказати про *теоретичну політичну свідомість*. Слід нагадати, що це більш високий рівень політичної свідомості, який спирається на наукові знання. Теоретична політична свідомість являє собою сукупність політичних теорій, поглядів та ідей, які формуються на базі наукових досліджень, що вивчають різноманітні політичні процеси та явища. Теоретична свідомість – стрижень політичної ідеології. До структури політичної ідеології входять передусім політичні наукові знання. Політичні знання та уявлення як компонент політичної культури спроможні відігравати суттєву роль у соціальній практиці, багато в чому визначаючи стан політичної свідомості.

Іншим важливим компонентом політичної свідомості є політичні цінності та ціннісні орієнтації. Політичні цінності є мотиваційним базисом політичної культури, їх руйнування часто переживається людиною як особиста трагедія, а в масштабах суспільства ці процеси можуть призвести до духовної катастрофи. До політичних цінностей належать, наприклад, демократія, політична свобода, соціальна справедливість, політичні права людини та їх гарантії.

У кожній державі склалась і функціонує певна культура проведення виборів (електорального процесу). Залежно від країни або ситуації виборці можуть розглядати вибори як акт підтвердження своєї відданості політичній системі, національним цінностям або як просто формальний процес утвердження політичних діячів. Існують певні загальні риси поведінки тих, хто обирає та кого обирають під час виборчої кампанії. В умовах демократичної політичної культури кандидати на посади намагаються займати здебільшого центристську позицію, яка б задовольнила прихильників різних політичних ідеологій: лібералів і консерваторів, лівих і правих. Вони уникають однозначної прихильності до якоїсь однієї ідеології, створюють позитивний образ політика, який є прихильником універсальних людських цінностей.

Зазвичай виділяють три основні рівні політичної культури: світоглядний (базовий), громадський та політичний. Віддзеркаленням політичної культури суб'єкта соціальної дії є його політична практика. Зміст та основні типові характеристики політичної діяльності є ознаками якісного рівня політичної культури індивідуального чи колективного суб'єкта. Причому змістовне навантаження політичної культури різних суб'єктів соціальної дії є різним за структурою та обсягом. Політична культура всього соціуму є своєрідним синтезуванням політичних субкультур усіх існуючих в ньому соціальних груп та політичних інституцій. Проте це не є формальною сумою субкультур. Річ у тім, що в результаті взаємодії означених субкультур виникає нова якісна субстанція – загальна політична культура, яка вбирає в себе найголовніші ознаки та певний рівень політичної свідомості і поведінки суспільства в цілому. У цій інтегрованій політичній культурі можуть превалювати тоталітарні, авторитарні чи демократичні риси, поєднуватися різноманітні рівні і ознаки соціальних суб'єктів. Головний момент полягає у тому, що сукупна політична культура певного соціуму уможливує визначення якісного рівня політичного життя того чи іншого суспільства. Те саме стосується й індивідуальної політичної культури, яка теж складається в основному з політичної свідомості та поведінки. За їхнім характером і якістю, що формують оригінальний зміст та взаємодію, можна оцінювати рівні зрілості політичної культури певного індивіда.

Отже, структура поняття «політична культура» в концентрованому вигляді складається з трьох основних змістовних блоків:

1) культури політичної свідомості (політичні знання, інтереси, уявлення, переконання, цінності, звичаї, традиції, норми, настанови);

2) культури політичної поведінки (участь у політичному житті, політична діяльність);

3) культури функціонування політичних інститутів (культури електорального процесу, культури ухвалення та реалізації політичних рішень, культури врегулювання політичних конфліктів).

У загальному вигляді структуру політичної культури зображено на рис. 2.

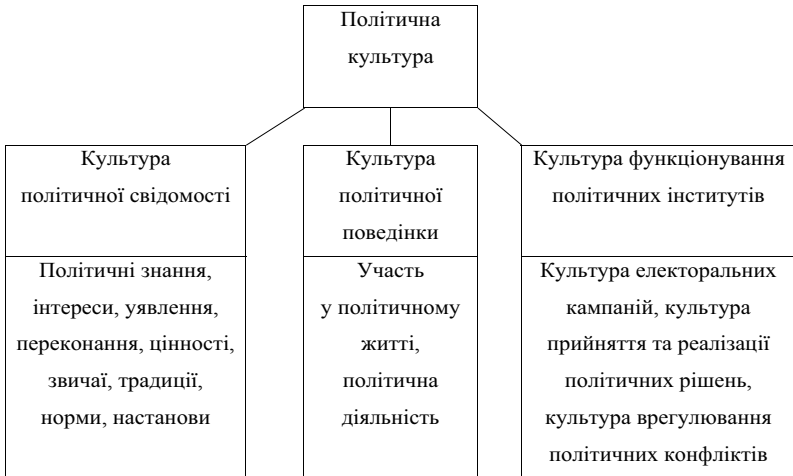

Рис. 2. Структура поняття «політична культура»

Підсумовуючи розгляд поняття та структури категорії «політична культура», можна зробити такі **висновки**.

1. Політичні системи та інституції функціонують належним чином лише тоді, коли впроваджені в адекватний ним культурний контекст, а суб'єкти, що діють в даних системах, мають відповідні характеристики.

2. Структура поняття «політична культура» в концентрованому вигляді складається з трьох основних змістовних блоків: 1) культури політичної свідомості (політичні знання, інтереси, уявлення, переконання, цінності, звичаї, традиції, норми, настанови); 2) культури політичної поведінки (участь у політичному житті, політична діяльність); 3) культури функціонування політичних інститутів (культури електорального процесу, культури ухвалення та реалізації політичних рішень, культури врегулювання політичних конфліктів).

3. Концепція політичної культури залишається доволі плідотворним, евристично насиченим напрямком наукових пошуків, який, проте, потребує модернізації з метою знаходження найбільш адекватних теперішнім політичним процесам категоріальних індикаторів, що дозволять найбільш яскраво відтворити і дослідити складні політичні явища та феномени, притаманні нашій швидкоплинній сучасності. Особливо це стосується транзитивних суспільств, які виробляють специфічну практику політичного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берлін І. Дві концепції свободи [Електронний ресурс] / І. Берлін. – Режим доступу : <http://www.krotov.info/library/b/ber/lin.htm> – Загол. з екрана.
2. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель ; предисл. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1997. – 458 с.
3. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М. : Политиздат, 1979. – 476 с.
4. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
5. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія : Дослідження структур, мотивів і результатів : пер. з 2-го англ. вид. / Дж. Сарторі. – К. : АртЕк, 2001. – 224 с.
6. Грей Дж. Поминки по Просвещению : Политика и культура на закате современности / Дж. Грей ; пер. с англ. Л. Е. Переяславцевой, Е. К. Рудницкой, М. С. Фетисова и др. ; под общ. ред. Г. В. Каменской. – М. : Праксис, 2003. – 368 с.
7. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 352 с.
8. Політична культура : теорія, проблеми, перспективи. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 224 с.
9. Политическая культура населения Украины : Результаты социологических исследований / Е. И. Головаха, Н. В. Панина, Ю. Н. Пахомов и др. – К. : Наук. думка, 1993. – 136 с.
10. Бебик В. Політична культура сучасної молоді / В. Бебик, М. Головатий, В. Ребкало. – К. : А.Л.Д., 1996. – 112 с.
11. Політична культура демократичного суспільства : стан і перспективи в Україні : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 26–27 лют. 1998 р. – К. : Гнозис, 1998. – 275 с.
12. Степаненко В. Правова культура в українських регіональних вимірах [Електронний ресурс] / В. Степаненко. – Режим доступу:<http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/conf06/papers/Stepanenko.ht> – Загол. з екрана.
13. Веденеев В. А. Политическая культура постсоветских обществ : традиции, либеральные ценности и перспективы / В. А. Веденеев. – Кривой Рог : Минерал, 2002. – 194 с.
14. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
15. Головаха Е. И. Социальное безумие : история, теория и социальная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Наук. думка, 1994. – 234 с.

16. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціального моніторингу в Україні / Є. І. Головаха. – К. : Наук. думка, 1997. – 156 с.
17. Михальченко Н. Украинское общество : трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2001. – 440 с.
18. Півнева Л. Політична і популярна культури як предмет політологічного аналізу / Л. Півнева // Політ. менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 74–81.
19. Сравнительная политология : Мировой обзор : учеб. пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон : пер. с англ. – М. : Прогресс, 2002. – 547 с.
20. Pye L. W. Political culture / L. W. Pye // International Encyclopedia of the Social Sciences. – N. Y., 1968. – Vol. 12. – P. 218–225.
21. Політологічний енциклопедичний словник. – К. : Генеза, 1997. – 395 с.
22. Almond G. A. The civic culture ; political attitudes and democracy in five nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton, N. Y. : Princeton univ. press, 1963. – XI, 562 p.
23. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
24. Инглхарт Р. Постмодерн : меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1996. – №4. – С.32 – 47.
25. Поліщук І. О. Політичні орієнтації нової генерації / І. О. Поліщук // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – № 518 : Питання політології. – С. 84–89.
26. Dye Th. R. Understanding public policy / Th. R. Dye. – 5 th ed. – New Jersey : Prentice Hall, 1984. – 377 p.
27. Simon H. A. Reason in human affairs / H. A. Simon. – Oxford : Blackwell ; Standford (CA) : Standford University Press, 1983. – VIII, 107 p.
28. Lindblom Ch. E. Inquiry and Change : The Troubled Attempts to Understand and Shape Society / Ch. E. Lindblom. – New Haven : Yale University Press, 1990. – XVII, 314 p.
29. Tucker R. Political Culture and Leadership in Soviet Russia : From Lenin to Gorbachev / R. Tucker. – N. Y. ; L. : W. W. Norton, 1987. – X, 214 p.
30. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122–134.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА: РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ОБЗОР КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПОДХОДОВ

Требин М. П., Полищук И. А.

Рассмотрены основные концептуальные подходы к политической культуре, образовавшиеся в научном политологическом дискурсе со времен широкого применения данного понятия немецким философом И.-Г. Гердером до настоящего времени. Сделан вывод о том, что концепция политической культуры остается достаточно плодотворным, эвристически насыщенным направлением научных поисков, который, однако, нуждается в модернизации в направлении нахождения наиболее адекватных нынешним политическим процессам категориальных индикаторов.

Ключевые слова: *политическая культура, концепции, национальный характер, менталитет, научный дискурс, модернизация.*

POLITICAL CULTURE: RETROSPECTIVE REVIEW OF CONCEPTUAL APPROACHES

Trebin M. P., Polishchuk I. O.

The basic conceptual approaches to the political culture that emerged in the scientific discourse of political science since the widespread use of this concept by the German philosopher J.-H. Herderom to date. It is concluded that the concept of political culture is quite fruitful, heuristically rich areas of scientific research, which, however, needs modernization towards finding the most appropriate current political processes categorical indicators.

Key words: political culture concept, national character, mentality, scientific discourse, modernization.

УДК 340.5:342.4(729.1)+(519.3)

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЙ КУБИ 1976 р. ТА КНДР 1972 р.

Порівняно конституції останніх непорушних бастионів самоліквідованої світової «соціалістичної» системи, а саме Республіки Куба та Корейської Народно-Демократичної Республіки. Звертаючи основну увагу на виявлення фіктивності чи реалістичності принципів побудови цих конституцій, авторка доходить висновку про те, що їх переважна більшість має ідеологічний декларативний характер без практичного наповнення.

Ключові слова: конституції, соціалізм, Республіка Куба, КНДР.

Актуальність проблеми. Перед конституціоналістами колишніх республік СРСР постає надзвичайно складне завдання докорінного власного перетворення: звільнення від марксистсько-ленінських догм, від усього спадку «теоретичної» діяльності КПРС, творчого засвоєння усього того цінного, що накопичила світова наука, відтворення дійсної науки конституційного права, розвиток якої було перервано на три чверті століття «соціалістичним» періодом історії низки країн. Таке завдання тісно пов'язується з висвітленням негативних властивостей «соціалістичних» конституцій та марксистсько-ленінського «конституціоналізму». У цьому плані яскравими ілюстраціями слугують конституції Республіки Куба та Північної Кореї, де і після тотального обвалу світової системи комунізму продовжують існувати у непорушному